

Az olvasáselemzés adatgyűjtési módszerei

Néhány ókori filozófus azt állította, hogy *a mérés a megismerés kezdete*. Ebből persze nem következik, hogy nincs ismeret mérés nélkül, de a tudományos igény megköveteli a valóság minél tökéletesebb megközelítését. Ezt kell tennünk akkor is, ha az olvasás helyzetét, szerepét, az olvasók magatartását, vagy véleményét vizsgáljuk.

A felmérés szerepét azonban nem szabad eltúloznunk. Sokan tévesen hiszik, hogy a szociológia mérési módszerei olyan jellegű eszközök a társadalomtudomány terén, mint a biológia számára a mikroszkóp, vagy a csillagászat számára a teleszkóp. Kétségtelen viszont, hogy az olvasáselemzési munka feltétlenül adatgyűjtésen alapszik. Adatainkból azonban nem minden esetben készítünk statisztikai összesítést, különösen akkor nem, ha az olvasással kapcsolatos lélektani folyamatokat vizsgáljuk.

Az adatgyűjtés metodológiája rendkívül lényeges: néhány javaslat, hogyan bírjuk rá az olvasót, hogy nyilatkozzon, néhány irányelv a kérdőív összeállítására, módszer a válaszok elemzésére és csoportosítására — mind fontos tényezők a maguk helyén, de csak akkor, ha valóban elősegítik a kitűzött cél elérését.

A felmérést és elemzést végző személynek vagy csoportnak mindig fel kell tennie a kérdést: miért? Ha valamilyen következtetésre jut, keresse azt, hogy a jelenség miért alakult úgy. Ha leírja az olvasó-csoportnál vagy rétegnél tapasztalt jelenséget, vagy összefüggést talál a különböző adatok között, a jelenség, szokás, vagy összefüggés okát is derítse fel. Statisztika, kérdőívek, a különböző technikai eljárások csak a műszer szerepére alkalmasak, amelyeket adott időpontban előveszünk, vagy félreteszünk.

Kutatásokat megfelelő előkészítés nélkül nem lehet elkezdni. Aki társadalmi igényeket, jelenségeket akar elemezni, annak ismernie kell a szociológiai kutatások gyakorlati módszereit. A megfelelő módszer ismeretének és kiválasztásának nagyobb figyelmet kell szentelni a jövőben, mint eddig.

A vizsgálat megtervezése

Amint már szó volt róla, az olvasáselemzési munka feltétlenül adatgyűjtésen alapszik. De mindenfajta adatgyűjtés esetén szükséges valamilyen gyűjtési elv és kategóriarendszer az észleletek csoportosításához. Felmérésünk módszerének kidolgozását tehát nem azonosíthatjuk egyedül a kérdőív megtervezésével.

A munkát *a vizsgálat tárgyának* meghatározásával kezdjük. Ha eldöntöttük, hogy milyen összefüggéseket kívánunk a vizsgálat során tisztázni, először tekintsük át a már rendelkezésünkre álló adatokat. Ha a vizsgálatot a könyvtári kereteken belül végezzük, a könyvtár vagy könyvtárak statisztikája — az olvasókra és a forgalomra vonatkozó adatok elemzése — feltétlenül szükséges a további adatgyűjtés megtervezése előtt. Ezek az adatok olykor önállóan is használhatók és szükségtelenné teszik a bonyolultabb felmérést.

Amikor összegyűjtöttünk és áttanulmányoztunk minden fellelhető adatot, sor kerül *az adatgyűjtés módszerének és a reprezentatív mintavétel nagyságának* megállapítására. Mintavételre kétféle módszer alkalmazható: *a véletlenszerű kiválasztás* (random-method), vagy *az arányos modellképzés* (quota-method).

Az elemzésre kerülő mikrostruktúra — modell — felállítására *egyidejűleg* teszi szükségessé *számos szempont* figyelembevételét. A legfontosabb ilyen szempontok: *a nem, az életkor, a foglalkozás, az iskolai végzettség, a jövedelem és a lakóhely szerinti megoszlás*. Nem kell bizonyítani, hogy jó modell képzése nagyon bonyolult és nehéz feladat, tökéletes modell pedig el sem érhető. Gyakran a legkönnyebben megtalálható személyeket kérdezzük meg, ami nagy torzítást eredményezhet. (Pl. a könyvtár legtöbbet kölcsönző olvasóira szorítkozunk.)

Sokkal egyszerűbb a véletlenszerű kiválasztás elvének alkalmazása, emellett ez sem jár lényegesen több hibalehetőséggel. Így járunk el, ha például *betürendes névsorból* jelölünk ki minden ötödik, vagy minden tizedik személyt a megkérdezésre, vagy a kérdőív kitöltésére.

A kérdőív

Az adatgyűjtés leggyakoribb eszköze a kérdőív. Ahol nagyobb kört, reprezentatív csoportot kell megkérdezni, általában a kérdőíves módszer a legmegfelelőbb.

A kérdőív megtervezésekor igen gondosan kell eljárunk. A kérdések tartalma, formája és sorrendje erősen befolyásolja a válaszokat. A kérdéseket elsősorban két szempont szerint különböztethetjük meg:

- a) *a válaszadás módja szerint,*
- b) *a kérdések tárgya szerint.*

A „kötött” és „kötetlen” válasz

A válaszadás lehetősége szerint „kötetlen” és „kötött” válaszról beszélhetünk. Tulajdonképpen minden válasz kötetlen abból a szempontból, hogy a megkérdezett nem köteles válaszolni. Ha azonban a vizsgált személy hajlandó feleletet adni, akkor a válasz kötöttsége már változó lehet.

Kötött válaszról beszélünk, ha „igen” vagy „nem” lehet a felelet, vagy a megkérdezett több, előre felsorolt felelet között választhat. Kötetlen válaszról, ha a kérdőívet kitöltő olvasó tetszés szerinti feleletet ad és nincs a fenti alternatívákra kényszerítve.

A kötetlen és kötött válasznak éppen ellentétes előnyei és hátrányai vannak. A kötött válasz előnye, hogy könnyű az adatokat elemezni. A kódolás automatikusan történhet, az eredmény könnyen összesíthető. A kötetlen válasz nagyobb lehetőséget ad a szubjektivitásra a kérdés értelmezésében. Zavarba hozhatja a megkérdezettet, s ilyenkor lényeges volna, hogy a kitöltés az adatgyűjtő jelenlétében történjék. Vigyázni kell azonban arra, hogy a segítség ne jelentsen egyben sugalmazást is. A kötetlen válasz legnagyobb előnye éppen az, hogy árnyaltabb és kevésbé befolyásolt feleleteket tesz lehetővé.

A gyakorlat azt mutatja, hogy a jó kérdőív a leglényegesebb kérdéseknél mindkét kérdésfajtát tartalmazza. (Pl. Olvas-e útleírásokat? igen — nem. Az útleírásokban mik ragadják meg a legjobban a figyelmét?)

Rendszeresen alkalmazzák azt a kérdésfajtát, amelynek esetében a megkérdezett *alternatív válaszok sorozatából* választhat. (Pl. Hogyan választotta ki az olvasott könyvet? Szerző szerint kereste — téma szerint kereste — barátai, ismerősei ajánlották — a könyvtáros ajánlotta — olvasott, a rádióban hallott róla — kirakatban látta stb.)

Ezt a kérdésfajtát étlap-kérdésnek (Speisekarten-Fragen) is nevezik.

A megkérdezett rendelkezésére bocsátott alternatív válaszok sorozata kötetlen, vagy kötött is lehet. Kötetlennek tekinthetjük akkor, ha a felsorolás végén a válaszolónak lehetősége van egyéb feleletet is beírni.

A válaszlehetőségek megjelölésével segíthetjük az olvasót, hogy gondolatait rendszerezze és a legalkalmasabbnak vélt kérdést húzza alá. Hátránya, hogy a válaszok csoportosításával bizonyos irányban befolyásoljuk az olvasót. A megkérdezett gyakran olyan választ jelöl meg, amelyre nem gondolt, mielőtt a kérdőívet látta volna.

A megkérdezett az előre közölt válaszlehetőségek közül gyakran nem csak egyet választhat, hanem többet is megjelölhet.

Az alternatív válasz speciális formájaként alkalmazhatjuk a különböző válaszlehetőségek *sorozatának* kötött kérdését, amit *értékelő kérdésnek* is neveznek. Több kérdést helyettesíthetünk egy kérdéssel, ha olyan válaszlehetőségeket nyújtunk, amelyek fokozatban különböznek egymástól. (Pl. Milyen rendszeresen olvassa a Kortárs című irodalmi folyóiratot? Rendszeresen elolvassa az egészet — bizonyos rovatokat olvas — bizonyos szerzőt, témát keres — időnként beleolvas — sohasem olvassa.) Amennyiben azt is figyelembe vesszük, hogy az olvasó esetleg nem válaszol, hat különböző intenzitású válaszuk lehet.

Az értékelő kérdést finomíthatjuk, ha felszólítjuk az olvasókat, hogy maguk jelöljék meg a válaszlehetőségek közötti sorrendet 1-től növekvő számmal. (Pl. Egy bizonyos irodalmi témát hogyan ismer meg szívesebben? Regényben, novellában elolvassa — filmen — színházban — rádióban — televízióban.)

A kérdőív szerkesztése

Kérdéseink valamilyen *tényre, cselekvésre, vagy véleményre* vonatkozhatnak. A kérdőívek első kérdései általában *tényekre*, az olvasó személyére és körülményeire vonatkozó kérdések. (Foglalkozás, életkor, végzettség stb.) A ténykérdésekhez *cselekvésre* vonatkozó kérdések kapcsolódnak. (Pl. Volt-e az utolsó hónapban legalább egyszer az olvasóteremben? Hány könyvet szokott egyszerre kölcsönözni?) A válasz mindkét esetben pontos lehet, mert konkrét dologra vonatkozik. Pontatlanság abban az esetben adódhat, ha régebbi tényt, cselekvést kérdezzünk. (A korábbi tanévekben milyen gyakran fordult meg az olvasóteremben?)

A *véleményre* vonatkozó kérdésben azt kérdezzük az olvasótól, mit gondol egy bizonyos dologról és nem azt, hogy mit tesz, vagy mit tud. Ilyen kérdésre nehezebb válaszolni és a kapott válaszok kevésbé pontosak, mert véleményt nehezebb körülírni és kifejezni. Ennél a kérdésfajtánál fordul elő a leggyakrabban, hogy a megkérdezett nem válaszol, vagy válasza nem őszinte. Olyan választ is kaphatunk, amelynek értékelése nehezen illeszthető bele az összesítésbe. (Pl. Mi a véleménye egy bizo-

nyos regényről, amelyet az utóbbi hónapokban olvasott, de nem nyerte meg tet-
szését?)

Próbakérdéseket (test-question) akkor alkalmazunk, ha ellenőrizni kívánjuk, hogy a kérdőívben már szerepelt kérdésekre őszinte választ kaptunk-e? (Pl. Egyetemi hall-
gatók a vizsgálat során kedvelt szerzőként olyan író-t jelölnek meg, akiről divat be-
szélni. Ezért kérdőívünk utolsó kérdésében több szerző nevét és műveik címét össze-
kevertük és ezeket kellett egymással párosítani. Ha a hallgató által megnevezett
szerző is szerepelt ellenőrző kérdésünkben, de a megfelelő címet nem tudta meg-
jelölni, kérdésessé vált, hogy olvasott-e egyáltalán a szerzőtől valamit.)

A kérdőív *nem bármilyen sorrendben* összeállított kérdések sorozata. A sorrend
és a kérdések számának megállapítása nehéz és lényeges feladat. Hiba, ha a kérdések
egymásba folynak és a megkérdezett nem tud különbséget tenni a két kérdés közöt-
t s úgy gondolja, ha az elsőre már válaszolt, a másik válasz már nem szükséges. Ezt
a hibát úgy kerülhetjük el, hogy a két kérdést „*elszórjuk*” a kérdőívben. Alkalmaz-
hatjuk a „*tölcser*” eljárást is. Ebben az esetben a legáltalánosabb kérdéssel kezd-
hetjük, majd a további kérdésekkel fokozatosan haladunk a részletek felé. (Pl.
Tagja-e könyvtárnak? Kölcsönözni, vagy helyben olvasni szokott-e? Hány órát for-
dít olvasásra hetenként? A hét egyes napjain? stb.) Ez a módszer néha arra kény-
szeríti a megkérdezettet, hogy magatartását, véleményét racionális sorrendbe erő-
szakolja. Ez a válaszok hitelességének rovására is mehet.

A kérdések számának megállapításánál két problémánk lehet: *mennyi legyen az
összes kérdések száma, és hány kérdés vonatkozzon az egyes témákra.*

Mindenképpen el kell kerülnünk, hogy a kérdőív kitöltése az olvasót kifáraszt-
s. A fáradtan, kedvetlenül adott válaszok a valóságtól eltérő értékelést eredményezhet-
nek. A szépirodalmi igények és szokások vizsgálatához általában 30 kérdés elegendő.
Ha kérdéseink könnyűek, akkor többet tehetünk fel, ha a válasz több gondolkodást
igényel, inkább ajánlatos számukat csökkenteni. Egy témakörön belül könnyebb több
kérdést megválaszolni, mint ugyanannyit több témakörből.

Tekintve, hogy a kérdések száma korlátozott, logikusnak látszanék, hogy minél
több témakörből vegyünk fel kérdőívünkre egy-egy kérdést. Sokszor azonban arra
van szükség, hogy egy-egy témakörben több kérdést adjunk fel. Ezzel a kérdés eset-
leges téves értelmezéséből adódó helytelen választ küszöbölhetjük ki. Általában hasz-
nosnak látszik a fontosabb témákkal kapcsolatban két-három kérdést feltenni. Ha
különböző oldalról akarunk a téma mélyére hatolni, akkor egy csoportban helyez-
hetjük el őket, de szét is szórhatjuk a kérdőívben a hasonló kérdéseket, hogy meg-
yőződhessünk a feleletek őszinteségéről.

Előnyök és hátrányok

A kérdőívek alkalmazásának számos előnye és hátránya is van. Előnyös, hogy
nagyobb csoport vagy párhuzamosan *több csoport* vizsgálatára alkalmas. A kérdő-
ívek kitöltéséhez és összegyűjtéséhez *nincs szükség sok időre és munkaerőre*. Az
írásos válasz *átgondoltabb, megfontoltabb*. Jobban biztosítható a *diszkréció*, mint a
szóbeli adatgyűjtésnél. Az anyag számszerűleg *könnyen kiértékelhető*. Viszont hátrá-
nyai közé tartozik, hogy a válaszok elemzésekor már nincs lehetőség a *homályos
kérdések* tisztázására. Ha, a kérdőívet csoportok egyidejűleg töltik ki (pl. iskolai
osztály), számításba kell venni a *kölcsönös befolyásolást* is. Az is kétségtelen, hogy
a válaszok megfontolt volta esetleg az őszinteség rovására mehet.

Ki töltsé ki?

A kérdőíveket vagy maga a megkérdezett vagy az adatgyűjtő tölti ki a megkér-
dezett válaszai alapján, — természetesen jelenlétében. Az első módszer kényelmesebb
az adatgyűjtő számára, de számos hátránya van. Ha a megkérdezett félreérti a kér-
dést, tévedését nem lehet jótávanni. Különösen a postán szétküldött kérdőívek értéke
kétes. A megkérdezettnek van ugyan ideje a válaszokat megfontolni, hosszas gon-
dolkodás után azonban esetleg nem a valóságnak legjobban megfelelő választ adja,
hanem a személyét a legkedvezőbb színben feltüntető feleletet. A legnagyobb hiba
azonban ott van, hogy a kérdőíveket nem mindenki küldi vissza. Az NDK-ban vég-
zett kísérletek szerint a postán küldött kérdőívek legfeljebb 30%-a érkezik vissza.
Ehhez még hozzátehetjük, hogy nem az átlagot tükröző 30%, hanem azok a megkér-
dezettek, akik a vizsgálat témáját rokonszenvesnek találják. Az ilyen vizsgálat köny-
nyen önbecsapásra, téves illúziókra vezet.

A legmegfelelőbb adatgyűjtési módszer, ha a kérdőívet az adatgyűjtő tölti ki a megkérdezett jelenlétében és válaszai alapján. Egyedüli hátránya az, hogy rendkívül munkaigényes.

Egyéb adatgyűjtési módszerek

Adatgyűjtésünkhöz a szóbeli kérdezés, vagyis az interjú módszerét is alkalmazhatjuk. A kérdezés ebben az esetben is előre meghatározott terv szerint történik, de kérdések maguk nincsenek előre standardizálva. E módszer előnye, hogy a kérdező a feltárandó téma mélyére hatolhat. Az okok megismerésére is több a lehetőség, mint az írásos felmérés esetén.

A szóbeli kérdezésnek fontos szerepe lehet nagyobb vizsgálatok előkészítésekor, különösen, ha értékelő kérdéseket alkalmazunk. A hatásvizsgálatoknak egyik legfontosabb eszköze. Fejlődési folyamatok nyomonkísérésére ugyancsak kiválóan alkalmas.

Hátrányai: nehéz a számszerű feldolgozás, és fennáll az a veszély is, hogy a kérdező akaratlanul sugalmazza a választ.

Az interjút folytató kutató standard kérdésekkel is dolgozhat. Ennek az a veszélye, hogy könnyen formálissá válhat, és nem ösztönzi aktivitásra a kérdezettet. Előnye viszont, hogy egységes feltételeket teremt a kérdezésre, és lehetővé válik a számszerű kiértékelés is.

A csoportos megbeszélések, ankétok ritkán hoznak értékelhető eredményt. A gyakorlat azt mutatja, hogy egy 20—25 főnyi csoportból legfeljebb 5—6 fő mondja el a véleményét. A többség arra vár, hogy más fejtse ki álláspontját, vagy kritikátlanul csatlakozik az előtte felszólalók nézetéhez.

A megfigyeléshez, mint kutatási módszerhez azért folyamodunk, hogy alapot nyerjünk valamilyen feltevéshez, amelyet aztán tovább tanulmányozhatunk. A megfigyelteket leírjuk.

A leírás speciális formája, ha maguk a vizsgált személyek jegyzik fel azt, ami történik, pl. az egyes olvasmányokkal kapcsolatos gondolataikat. Ritkán, és csak meghatározott körben alkalmazható.

A vizsgálatok ellenőrzése

Adataink helyességét bizonyos idő múlva megismételt felvétellel ellenőrizhetjük. Problémát okozhat az ismétlés indokolása, de hivatkozhatunk arra, hogy néhány kiegészítésre van szükségünk. Minél nagyobb a két adatgyűjtés között eltelt idő, annál nagyobb eltéréssel számolhatunk.

Gondot kell fordítanunk a kiértékelés megtervezésére is. Az elemzés nem állhat meg az adatgyűjtésnél, az eredményeket értékelnünk kell és le kell vonnunk a megfelelő következtetéseket is. A feldolgozás és kiértékelés szempontjaihoz eleve alkalmazkodjék adatgyűjtésünk is.

Szentirmai László

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Albig, W.: Modern Public Opinion. New York, 1956.
- Andreski, S.: Elements of Comparative Sociology. London, 1964.
- Encyclopedia of Educational Research. A project of the American Educational Research Association. Ed. by Chester W. Harris. New York, 1960.
- Friedrich, W.: Die Befragungsmethode — ein notwendiges Arbeitsmittel der marxistischen Jugendforschung = Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1963. 10. H.
- Hegedűs András—Márkus Mária: Az üzemszociológiai vizsgálatok módszertana és technikája. A Könyvüipari Minisztérium „Munkával foglalkozó tudományos tanfolyama” 1960/61. Sokszo-rosított jegyzet.
- Kallabis, H.: Zur Dialektik der sozialistischen Bewusstseinsbildung und Problemen der Forschung = Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1963. 1. H.
- Lazarsfeld, P.—Rosenberg, M.: The language of social research. The Free Press, 1962.
- Oszipov, G. V.: Szovremennaja burzsuaznaja szociologija. Moszkva, 1964. Gl. VI. Metodologija, 322—356. p.
- Szalai Sándor: Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszerű kérdéseire = Magyar Filozófiai Szemle, 1962. 5. sz.
- Weckesser, E.: Die schriftliche Befragung in der konkret-soziologischen Forschung = Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1964. 1. H.